

Павловић Зоран
Институт друштвених наука

Демократска политичка култура у Србији пре и после демократских промена¹

Анстракт: У раду се анализира прихваћеност вредности самоизражавања у Србији које су се у ранијим истраживањима сличног типа показале као суштински део демократске политичке културе. На основу података из Светске студије вредности која је у Србији спроведена 1996. и 2001. г., анализира се повезаност вербалне подршке демократији на ставовском нивоу са дубљим синдромом који укључује толеранцију, партиципацију и наглашавање слободе. Показало се да популација Србије у већини подржава демократију, али слабо прихвата вредности самоизражавања, како у једном тако и у другом посматраном периоду. Анализа индивидуалних разлика показује да се у популацији Србије не може говорити о једној димензији вредности самоизражавања, већ о две независне диспозиције које показују различиту динамику и смер промене између два посматрана периода као и с обзиром на генерацијску припадност испитаника. У закључном делу се разматра релевантност генерацијске хипотезе као модела за објашњење уочених промена.

Кључне речи: политичка култура, вредности самоизражавања, Светска студија вредности, Србија.

Уводна разматрања и предмет анализе

Један од концепата којима се покушава описати и објаснити веза између доминантне политичке културе и ефикасне демократије јесте Инглехартов појам самоизражавања (Inglehart, 2005a; 2005b, Inglehart&Welzel, 2005; Welzel, 2003). У складу са својом теоријом постматеријализма (Inglehart, 1990; 1997) и класичним, пре свега социолошким, разматрањима предуслова демократије у делима Липсета (1969) и Алмонда и Вербе (1963), Инглехарт описује синдром самоизражавања као један од кључних предуслова демократије који заправо представља субјективни аспект политичке културе развијених демократских земаља.

Пре више од три деценије Инглехарт је писао о «тихој револуцији», односно о промени политичке културе развијених индустријских земаља у смислу померања вредносних приоритета са материјалистичких (тада инструменталних), ка постматеријалистичким (тада пост-буржоаским) циљевима (Inglehart, 1971). Након четири таласа Светске студије вредности и емпиријске провере концепта грађанске или демократске политичке културе којом је у почетку означаван синдром интерперсоналног поверења, животног задовољства и неприхватања револуционарних промена као инструмента даљег друштвеног развоја (Inglehart, 1990), вредности самоизражавања (self-expression values) постају основни и

---

¹ Овај рад је део пројекта “Демократски модели унапређивања друштвене кохезије, толеранције, људских права и привредног развитака у политичким и институционалним процесима европских интеграција Србије” (број пројекта: 149017) који финансира Министарство науке и заштите животне средине.

суштински елемент политичке културе. Померање теоријског фокуса вероватно је последица и озбиљних критика које разни аспекти Инглехартове теорије трпе током протекле две-три деценије (Arts&Halman, 2004; Clark et al., 1999; Davis&Davenport, 1999; Graaf, 1996; Haller, 2002).

Почев од запажања да демократске институције лакше «опстају» у друштвима са релативно високим нивоима интерперсоналног поверења и животног задовољства (Almond i Verba, 1963; Inglehart, 1990; Inglehart&Baker, 2000), идентификован је шири синдром самоизражавања који поред две наведене диспозиције обухвата неколико других ставова који играју можда и важнију улогу у промовисању демократије, а који у основи одражава базичну поделу на основу димензије (пост)материјализма. Вредности самоизражавања су присутне у политичкој култури једне земље уколико постоји масовно прихватање слободе и партиципације, «јавног самоизражавања», толеранције другачијих људи и идеја, интерперсонално поверење и животно задовољство. У основи ових диспозиција налази се једна тема која их обједињује у смислену целину, а то је тежња ка аутономном избору. Када се уклоне препреке на могућност избора, људи и друштва изразито наглашавају самоизражавање и индивидуализам при чему тај образац, по Инглехарту, није културно специфичан јер је дубоко утемељен у људској психологији и најбоље описан Масловљевом теоријом хијерархије мотива. Капацитет да се делује у складу са сопственим аутономним избором инхерентан је сваком људском бићу. Оно што се разликује јесте степен спољашњих препрека које одређено друштво поставља људској слободи избора.

Вредности самоизражавања одражавају антидискриминаторне и хуманистичке тенденције што им даје про-грађански карактер. Самим тим, ове дубоко укорењене оријентације врше утицај на промоцију ефективне демократије на социјеталном нивоу. Масовно наглашавање вредности самоизражавања високо корелира са индексом ефективне демократије и, заједно са економским индикаторима, објашњава око 80% варијансе разлика у степену демократичности различитих земаља (Inglehart, 2005a)². Друштво које се високо котира на скору вредности самоизражавања пре ће имати чврсту и високо развијену демократију. Штавише, повезаност вредности самоизражавања и ефективне демократије независна је³ како од дужине временског периода које је одређено друштво провело «под демократијом» тако и од степена вербалне подршке демократији. Најважнији податак је тај да самоизражавање објашњава далеко више варијансе у ефективној демократији него било која друга варијабла која се сматра значајном у литератури о политичкој култури. Уколико се самоизражавање држи константним,

---

² Инглехарт прави разлику између формалне и ефективне демократије. Док је за прву довољно само присуство неких елемената демократске процедуре у одређеном друштву (нпр. слободни избори), а који не морају заправо бити поштовани, појам ефективне демократије односи се на степен у коме се демократска правила примењују у пракси, тј. степен у коме су практиковане од стране политичких елита. Степен «демократичности» одређеног друштва односи се на појам ефективне демократије који представља Индекс конструисан на основу процена које дају *Freedom House* и *Transparency International*.

³ Мисли се на независност у статистичком смислу. Другим речима, укључивање варијабли времена под демократијом и вербалне подршке демократији у регресивни модел не умањује значајно експликативну моћ вредности самоизражавања које, када су (статистички) контролисане, практично поништавају дејство ове две варијабле на степен ефективности демократије.

ниједан став који није део овог синдрома нема значајан утицај на демократију. У складу са тим, ефективна демократија може бити схваћена као институционална манифестација друштвених сила које наглашавају могућност избора и самоизражавања (Inglehart&Welzel, 2005).

Инглехартов приступ у основи подржава аргумент да ће богатија друштва вероватније имати демократски режим јер њихови већи ресурси омогућавају јавности да врши демократски притисак на елите. Другим речима, модернизам има културну основу јер се либерална демократија и тржишна привреда не јављају свугде. Најбоље функционишу у друштвима са одређеним вредностима чији извори не морају бити у потпуности рационални и који карактеришу, пре свега, хришћански запад јер се универзализам демократских права може видети као секуларна форма хришћанског универзализма (Fukuyama, 2001; 2002). Међутим, проблем је знатно сложенији јер се показало да демократски потенцијал постоји и тамо где се, по овом схватању, не очекује – у исламским земљама које су изразито религиозне (Tessler, 2003; Tanwir, 2003; Al-Braizat, 2003). У терминима Инглехартове теорије, социоекономски ресурси и постматеријализам јачају про-демократске снаге насупрот анти-демократским снагама, као и снагу грађанског друштва насупрот друштву угњетавања и принуде чиме не само да помажу опстанак демократског режима већ делују и у процесу демократизације уклањајући материјалне, интелектуалне и социјалне препреке на могућност аутономног избора. Социоекономски ресурси одражавају могућност избора, постматеријалистичке вредности тежњу за избором, а легална слобода одражава право на избор (Inglehart, 2005b; Inglehart&Welzel, 2005). Ове три теме постају очигледне у ситуацијама промене режима: социоекономски ресурси и постматеријалистичке вредности заједно обезбеђују конвергентне изворе притиска за слободом који доводе до колективне акције чији је један од исхода демократизација друштва. Наравно, чак и ако су ови услови задовољени не мора доћи до демократизације друштва уколико је ометају међународни фактори (нпр. пад Берлинског зида симболично је означио слом комунизма и довео до масовне демократизације).

Из претходне анализе следе, са становишта овог рада, два важна закључка. Прво, вредности самоизражавања нису производ претходно постојећих демократских институција, напротив – демократске институције су последица ових вредности развијених услед економског развоја (и само делом модификованих другим факторима). Поред тога, будући да је од пада комунизма демократија стекла позитивну слику широм света, истраживање демократске оријентације испитивањем ставова према демократији није адекватно јер није нужно праћено вредностима самоизражавања које представљају интринзичку основу демократије. Они које карактеришу снажне вредности самоизражавања готово увек преферирају демократски систем насупрот аутократском, док и они са slabим вредностима могу имати позитиван став према демократији, али из других разлога (нпр. инструменталних).

Примењена на Србију претходна анализа доводи до нејасних очекивања. Демократске промене се нису могле десити уколико нису биле изазване вредностима самоизражавања, односно, будући да су се промене десиле (рецимо, као последица нагомиланог незадовољства у популацији Србије), демократија нема много шанси за опстанак уколико нема масовног прихватања ових вредности јер,

по теорији, само присуство демократских институција не доводи до демократске политичке културе. Међутим, развијеност вредности самоизражавања не може се очекивати у Србији јер је висок ниво економско-физичке сигурности у формативним годинама нужан предуслов за развој постматеријалистичких вредности које су суштина вредности самоизражавања (Inglehart, 1990). Стога се поставља питање у ком степену политичку културу Србије пре и после демократских промена карактеришу вредности самоизражавања и на који начин су оне повезане са раније утврђеним високим нивоима (вербалне) преференције демократије (Михаиловић, 1997; 1999), тј. какав је однос интринзичке и инструменталне подршке демократији? Другим речима, колико се демократска политичка култура у Србији може упоредити са демократском политичком културом других европских земаља и како су се демократске вредности развијале у последњој деценији?

Метод и подаци

У анализи су коришћени подаци добијени у трећем и четвртом таласу Светске студије вредности (у даљем тексту: ССВ) који обухватају 37 европских земаља. Репрезентативне узорке из ових земаља чини укупно 67003 испитаника. У Србији је испитано укупно 2480 испитаника, 1200 у трећем (1996. г.) и 1280 испитаника у четвртом таласу (2001. г.).

У циљу идентификовања синдрома самоизражавања реплицирана је анализа коју је спровео Инглехарт (2005а; Inglehart&Welzel, 2005), тј. рачунати су агрегатни скорови за пет елемената који творе вредности самоизражавања на основу којих је рађена факторска анализа. *Толеранција различитости* односи се на степен прихватања људи оболелих од сиде и хомосексуалаца за суседе; *јавно самоизражавање* чини спремност за потписивање петиције и њено прихватање као облика политичког деловања појединца; *постматеријалистички циљеви* - залагање за заштиту слободе говора и давање већег учешћа народу у доношењу важних одлука владе, као важних циљева друштва - творе трећи елемент синдрома; најзад, став према томе да ли се већини људи може веровати или не, односно, процена уопштеног задовољства животом, представљају последња два елемента синдрома – *интерперсонално поверење*, тј. *задовољство животом*.

Инструментална подршка демократији утврђена је преко *Индекса демократичности*. Сумативни скор испитаника на тврдњама у којима се исказује пожељност јаког вође, односно војна власт, одузет је од аналогног скор на тврдњама којима се испитује пожељност демократског система и прихватање оцене о супериорности демократије над другим облицима владавине. На тај начин је добијен интервал од -6 до +6 јединица, при чему негативан пол указује на максималну подршку аутократске власти (скорови од -6 до -4), на супрот максималној подршци демократије на супротном полу (скорови од +4 до +6).

Инструментална подршка демократији

Још шездесетих и седамдесетих година истраживања политичке културе у Србији идентификовала су паралелно постојање традиционалне, поданичке и

партиципативне као и алијенантне политичке културе у Србији (Пантић, 1989). Осамдесетих година долази до великих вредносних промена које су се манифестовале као «оштар сукоб вредности (аномија), регресија (ретрадиционализација, национализам) и јављање неких ранијих потиснутих вредности (религиозност, приватна својина) или за ово поднебље нових, односно забрањених (предузетништво, политичка демократија)» (Пантић, 1998:63). Истовремено расте ауторитарност која специфично боји политичку културу током туробних времена деведесетих (Кузмановић, 1994; 1997; 1998), па чак и након тога, и која је била разуман одговор на тоталитарно-ауторитарни режим тог времена што је довело до невиђених нивоа ксенофобије, национализма и хиперпатриотизма.

Међутим, на ставовском нивоу велика већина грађана током овог периода прихвата, тј. преферира демократију као облик државног уређења. Да је демократија боља од диктатуре сматра 54% грађана 1993. г., 48% - 1994. г., 55% - 1996. г. (Михаиловић, 1997). Слично, парламентарну демократију 1996. г. прихвата 49%, 1997. г. – 55%, а 1999. г. 55% грађана (Михаиловић, 1998).

Ове конфликтне оријентације грађана Србије са правом су навеле поједине ауторе да говоре о *ауторитарној демократији*, тј. смеси међусобно противречних ставова према парламентарној демократији и према власти ауторитарног вође, дакле о истовременом прихватању оба иначе неспојива типа власти (Михаиловић, 1997). Најзад, у Србији 2000. г. долази до темељних друштвених промена и суштински измењених историјских околности, али остаје нејасно да ли је преврат који се десио био «*више показатељ способности демократски усмерене политичке елите да организује и покрене незадовољне масе, него неких аутентично демократских захтева и преференција демократске јавности*» (Васовић, 2003а:77).

Индекс демократичности рачунат на горе описани начин показује да је популација Србије у релативној већини и у једном и у другом посматраном периоду наклоњена демократији (в. табелу бр.1). Међутим, с обзиром на радикалну промену која се између два таласа ССВ у Србији десила 2000. г., најзначајнији податак је свакако минимално повећање преференције демократије као политичког система у популацији Србије.

Табела бр.1: Разлике у политичким оријентацијама у Србији у два таласа ССВ

Година истраживања	Типови политичких оријентација			Тотал
	Аутократе	Мешовити	Демократе	
1996. г.	1,1%	48,5%	50,4%	100%
2001. г.	0,8%	43,9%	55,3%	100%
Крамерово $V = .049$; $p < .071$				

У најгорим временима ауторитарне власти средином деведесетих половина преферира демократију; исто толико њих након доласка демократије на власт у Србији. Штавише, разлике између два посматрана периода нису статистички значајне. Релативно висока преференција демократије 1996. г. одражава, делом, социјалну пожељност демократије у данашњем, тј. тадашњем свету. Уз то, могуће је и да овај податак одражава нарасте, али блокиране, демократске потенцијале у Србији који су и довели до демократских промена. Једнак ниво демократа 2001. г. могао би да указује на ову критичну масу која је постојала и средином деведесетих

на истом нивоу, уз благо повећање као одраз великих очекивања од демократије која је требало да донесе, пре свега, бољи живот. Налаз о већинском опредељењу за демократију је тим значајнији, ако се имају у виду подаци о раширености ауторитарности и конформизма, етничких предрасуда и сл. из овог периода који указује да је друштвено-политичко ангажовање бар једним делом имало антидемократски предзнак (Лазић, 1994; Голубовић, Васовић, Кузмановић, 1995; Пантић, Павловић, 2006).

Поред тога, демократија се у Србији вреднује далеко више него у неким другим земљама Европе, чак и онима које су економски развијена демократска друштва (в. табелу бр.2). Најмање «демократа» 1996. г., има у популацији Русије (8%) и Албаније (15%), док је њих највише у Норвешкој (73%) и Шведској (64%).

Табела бр.2: Демократска оријентација у два таласа ССВ у европским земљама*

држава	Демократска оријентација				
	1996. г.	2001. г.	држава	1996. г.	2001. г.
Албанија	15%	60%	Русија	8%	10%
Бугарска	22%	42%	Словачка	54%	40%
Белорусија	18%	27%	Словенија	45%	50%
Хрватска	62%	61%	Шпанија	49%	52%
Чешка	55%	59%	Шведска	65%	63%
Естонија	42%	36%	Швајцарска**	50%	-
Финска	40%	48%	Турска	34%	19%
Мађарска	58%	46%	Украјина	18%	16%
Летонија	24%	24%	Македонија	24%	17%
Литванија	16%	28%	Србија	50%	55%
Молдавија	16%	15%	Црна Гора	57%	64%
Норвешка**	73%	-	Босна	41%	46%
Румунија	41%	22%			

* Напомена: проценти се односе на број испитаника који је према *Индексу демократичности* сврстан у категорију «демократа»; разлику до 100% чини «мешовита» и «ауторитарна»оријентација.

** За Норвешку и Швајцарску није било могуће рачунање индекса за четврти талас.

Ситуација је нешто другачија пет година касније, када се најмање оних који позитивно мисли о демократији поново налази у Русији (10%) и Молдавији (15%), а највише у Црној Гори (64%) и Шведској (63%). За већину анализираних земаља демократија добија на пожељности што је најочљивије на примеру Албаније (повећање за 45 процентних поена) и Бугарске (повећање од 20 процентних поена). Али, важи и обрнуто. Највећи пад показује Румунија (скоро 20 процентних поена) и Турска (15 процентних поена).

Ипак, како 1996. г., тако и 2001. г. изненађује слаба подршка демократији тамо где је она, условно речено, очекивана (рецимо, земље попут Финске, Швајцарске и сл.), и, са друге стране, високи проценти тамо где то није очекивано (нпр. Албанија, Црна Гора и сл.).

Вредности самоизражавања – интринзичка подршка демократији

Концепт самоизражавања требало би да превазиђе слабости ставовског испитивања односа према демократији који је изгубио своју дискриминативност

како је демократија постајала опште пожељан појам, на шта, вероватно, указују и подаци у табели бр.2.

Факторском анализом раније наведених тврдњи на нивоу агрегата добијен је један фактор који објашњава 31,76% варијансе разлика између овде анализираних европских земаља.⁴

Табела бр.3: Факторска структура синдрома самоизражавања

Ставови/облици понашања	Факторска засићења
Толеранција различитости	.638
Јавно самоизражавање	.636
Постматеријалистички циљеви	.573
Интерперсонално поверење	.412
Задовољство животом	.528
Објашњена варијанса	31,76%

На тај начин добијена мера одсликава степен у којем је самоизражавање битна карактеристика политичке културе одређеног друштва и односи се на сет вредности и ставова који су компатибилни са демократским понашањем и процедурама. Када се овде анализирани земље упореде како међусобно, тако и у односу на два таласа ССВ (в. график бр.1), добија се слика која је значајно другачија од оне коју сугеришу подаци из табеле бр.2.

Условно, може се говорити о две велике групе земаља с обзиром на степен изражености вредности самоизражавања. Једну групу творе земље попут Аустрије, Белгије, Данске, Финске, Холандије, Норвешке, Финске и сл. које се налазе на позитивном полу фактора. На негативном полу су земље чије популације већински прихватају вредности преживљавања које представљају супротност самоизражавању⁵. У овој групи се налази Србија као и друге бивше комунистичке земље, међусобно сличне по великом броју релевантних фактора (Пантић, 2005; Павловић, 2006).

Највише пажње заслужују промене које су се у петогодишњем периоду десиле по питању (не)прихватања ових вредности. Будући да је у питању једна димензија, може се говорити само о конгруентним променама, тј. промени интензитета прихватања вредности која се може разликовати с обзиром на предзнак промене.

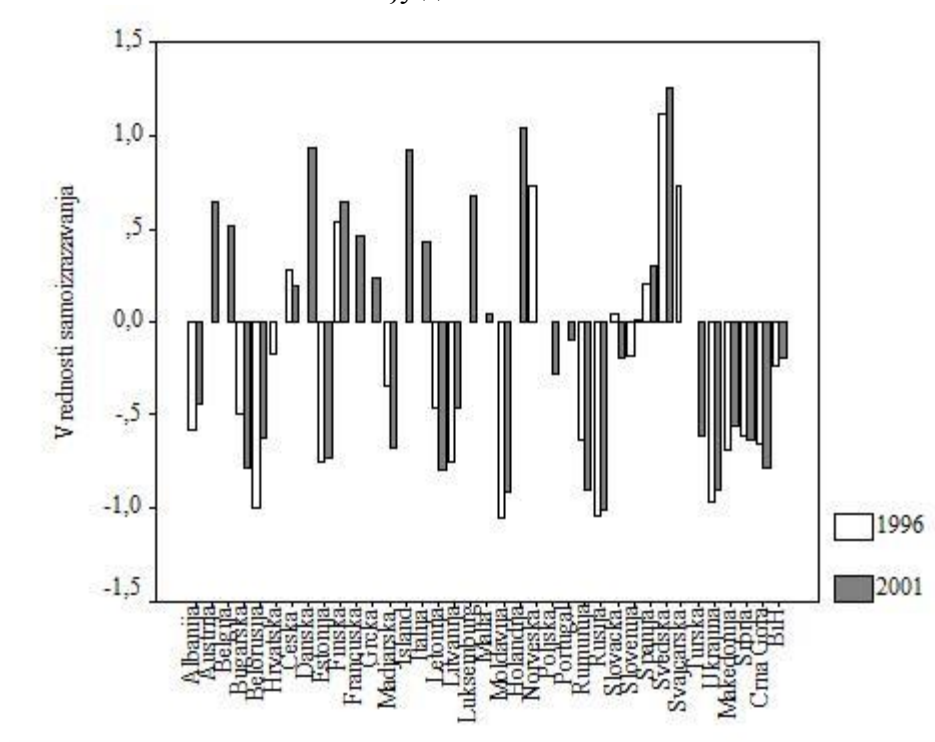
За већину земаља десио се помак или у правцу већег прихватања самоизражавања (нпр. Шведска) или у правцу слабијег прихватања вредности преживљања (нпр. Албанија). За део земаља важи супротно: пад у прихватању самоизражавања (нпр. Чешка), тј. појачано прихватање вредности преживљавања (нпр. Летонија). Образац уочених промена није једнозначан јер промене у оба

⁴ Засићења и укупна објашњена варијанса приказана у табели бр. 3 нешто су нижа од оних који изворно даје Инглехарт (2005а) из више разлога од којих је најважнији мањи број анализираних земаља и коришћење података за само два таласа ССВ. Структура и психолошко значење добијеног синдрома су, са друге стране, идентични.

⁵ Димензија преживљавање-самоизражавања јесте заправо једна од две димензије тзв. културне мапе света о којој Инглехарт говори у оквиру своје ревидиране теорије модернизације; друга су традиционално-секуларно/рационалне вредности (Inglehart, 1997).

смера постоје како у групи земаља на позитивном, тако и у групи земаља које се налазе на негативном полу димензије.

Графикон бр.1: Промене у вредностима самоизражавања у европским земљама између два таласа ССВ

Напомена: Стубићи представљају просечне факторске скорове на димензији; за неке од анализираних земаља није било могуће рачунање факторских скорова за оба таласа ССВ што се на графику види одсуством пара стубића.

Политичку културу Србије и у једном и у другом периоду карактерише наглашавање негативног пола димензије (истовремено се на нивоу ставова већински прихвата демократија – табела бр.1), уз минималан помак ка повећаном прихватању вредности преживљавања након демократских промена у земљи, што је у складу са ранијим анализама које су показале да већину популације Србије карактеришу материјалистичке вредности с обзиром на димензију (пост)материјализма која је главна компонента вредности самоизражавања (Павловић, 2006).

Веза између става према демократији и вредности самоизражавања је позитивна, али само умерена ($r = .24$, на узорку из 1996. г.; $r = .27$, на узорку из 2001. г.) што говори да позитиван став према демократији не значи нужно и вредности самоизражавања у основи става. Код неких земаља постоји конвергенција предзнака две мере било позитивних (већина прихвата демократију на нивоу ставова као и вредности самоизражавања – нпр. Шведска) било негативних (обрнут сличај – нпр. Русија). Код других, постоји неслагање једног (вредности преживљавања уз прихватање демократије на нивоу става – нпр. Србија) или другог типа (обрнуто – нпр. Финска). Неслагање првог типа описује оно што Инглехарт назива инструменталном подршком демократији у правом

смислу речи будући да указује на вербалну подршку која није праћена дубље укорењеном демократском оријентацијом. Друга врста неслагања, вербална критика демократије иако постоји снажно прихваћено самоизражавање, могла би бити потврда тезе о «незадовољном демократи» (Клингеманов појам) или критички настројеном грађанину који је посвећен демократским идеалима, али је критичан према томе како постојеће демократије испуњавају њихове сопствене идеале (Dalton, 2005).⁶

Ако се анализа усмери само на Србију, тј. ако се са агрегатног нивоа пређе на индивидуални, слика је нешто другачија. Факторска анализа истих тврдњи, али само на узорку Србије у два таласа, резултира у два фактора што значи да анализирани скуп тврдњи на индивидуалном нивоу не мери једну диспозицију како то Инглехарт претпоставља. Тиме се мења како структура синдрома самоизражавања тако и психолошка интерпретација добијених фактора Varimax ротацијом добијена два фактора објашњавају 49,45% варијансе индивидуалних разлика (табела бр. 4).

Табела бр. 4: Структура синдрома самоизражавања у Србији

Ставови/облици понашања	Факторска засићења	
	I	II
Толеранција различитости	.607	
Јавно самоизражавања	.715	
Постматеријалистички циљеви	.729	
Интерперсонално поверење		.728
Задовољство животом		.715
Објашњена варијанса	28,65%	20,80%
Укупна објашњена варијанса	49,45%	

Први фактор, описно назван *Толеранција и партиципација*, објашњава 28,65% варијансе и, како му само име каже, односи се на два темељна вида понашања који су на индивидуалном нивоу пресудна за демократску политичку културу и демократско понашање уопште. На појавном нивоу описује особу која је толерантна на различитост људи и идеја, која партиципира и активно учествује у пропагирању својих ставова и одбрани слободе мишљења. Овај фактор обухвата и тзв. неконвенционалну политичку партиципацију која је у снажној вези са постматеријалистичким вредностима и нарочито утемељена у млађим кохортама које имају веће нивое политичких вештина и когнитивне мобилизације (Inglehart, 2003).

⁶ Овде вреди споменути један од проблема оваквог приступа - својеврсни вредносни универзализам јер се претпоставља да исти синдром ставова лежи у основи сваке ефективне демократије у свакој земљи на свету. Поред тога, нејасно је који степен (не)прихватања ових вредности јесте нужна основа промоције демократије, тј. да ли је довољно макар и минимално прихватање вредности самоизражавања. Нпр. разлика између БиХ (која не прихвата вредности) и Шпаније (која прихвата) је много мања (у апсолутном смислу) него између Шпаније и Шведске (где обе прихватају вредности самоизражавања). Инглехарт (2005ц) експлицитно помиње да је за присуство формалне демократије неопходно да 35% популације прихвата вредности самоизражавања, док је за ефективну демократију тај проценат 45% популације. Међутим, то ништа не говори о степену прихватања вредности нужном за један, односно други тип.

Други фактор, условно назван *Задовољство собом и другима*, објашњава додатних 20,8% варијансе. Односи се на синдром који укључује процену субјективног благостања и интерперсонално поверење, концепте који су доследно повезани са прихватањем демократије. Субјективно благостање подразумева психолошке категорије које се односе на низ ствари као што су задовољство послом и зарадом, економска очекивања од будућности, свест о могућностима и шансама у економском домену и сл. (Inglehart, 1990; 2003; Васовић, 2003б). Иако је реч пре свега о задовољству сопственим животом у целини, тј. о неполитичком појму, субјективно благостање јесте *«једна компонента кластера културалних варијабли које су повезане не само са економским развојем, већ могу имати важну улогу у успешивању или осујећењу демократског устројства неког друштва»* (Васовић, 2003б:8) и условљена је историјом економских фрустрација и развоја и мање је у директној вези са тренутним нивоом GDP-а (Inglehart, 1990). Процена благостања се споро мења иако друштвене промене (ефекти периода) могу довести до измењеног осећаја (не)задовољства. Удружено, ова два појма описују особу са високим нивоом општег задовољства собом и светом око себе и базичним поверењем како у себе, тако и у друге људе, које резултира уверењем да је живот уређен и предвидљив. Поверење у друге људе утиче на осећај заједништва и солидарности, спремност на компромис и деловање за опште добро и побољшање квалитета живота других.

Два, у статистичком смислу, независна фактора указују на то да се вредности самоизражавања у Србији диференцирају на два аспекта који описују сродне, али различите диспозиције у блиској вези са демократским понашањем. На тај начин, ствара се могућност аналитичнијег приступа променама које су се у политичкој култури Србије десиле (в. графикон бр.2).

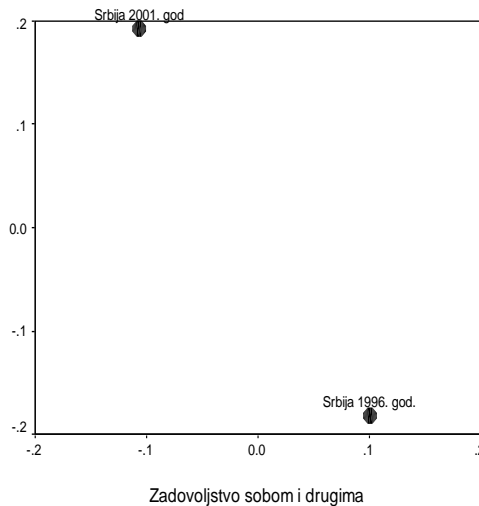
Популацију Србије је средином деведесетих карактерисала нетолерантност и пасивност уз истовремено висок ниво општег задовољства, док је ситуација 2001. г. донекле обрнута. Политичку културу одликује висока толеранција и партиципативна активност, уз истовремено ниско задовољство.

Промене се у два аспекта дешавају у супротним смеровима – расте толеранција и (друштвено) ангажовање, док истовремено опада задовољство сопственим животом и интерперсонално поверење. При том, интензивније промене се дешавају по питању толеранције и партиципације које су, условно речено, маскиране у минималном помаку у вредностима самоизражавања на нивоу агрегата приказаном у графикону бр.1. И у једном и у другом посматраном случају опстају, у суштини, конфликтна вредносна усмерења јер две сржне диспозиције демократског понашања имају различит предзнак како 1996. г., тако и 2001. г.

У првом случају, живот у ауторитарном систему и свест да се сопственом акцијом не може утицати на друштвено-политичка дешавања у земљи уз потпуно потчињавање облицима (политичке) партиципације усмераваних од стране елита (*elite-directed*) довео је до пасивности и неприхватања неконвенционалних форми политичке акције. Истовремено, година када је спроведен трећи талас ССВ (1996.) је година након потписивања Дејтонског споразума, делимичног отварања земље и какве-такве консолидације стања у земљи. За испитанике је тада питање о уопштеном задовољству сопственим животом вероватно доводило до стављања личне процене у референтни оквир животних искустава претходних година, која

су, за већину, била далеко негативнија од тадашњих и, што је важније, негативнија од оних која су предвиђања у даљем периоду и годинама које су следиле. Ништа мање важан није ни податак да је у нашој средини процена субјективног благостања у доброј мери била партијски посредована што је могло доводити до позитивније процене од оне која би се на основу објективних показатеља могла очекивати код присталица тадашњег режима (Васовић, 2003б). Све то резултира изненађујуће високим нивоима задовољства собом и другима.

Графикон бр.2: Промене у двофакторској структури синдрома самоизражавања у Србији у два таласа ССВ

Демократску Србију на почетку новог миленијума карактерише помак ка облицима партиципације који су усмерени ка елитама (*elite-challenging*) што свакако одражава реликте масовне акције која је довела до смене режима. Када тренутна потреба за партиципацијом опадне и спласне еуфорија за демократијом, очекују се опадајући нивои масовне партиципације, нарочито у ситуацији када се демократија суочава са озбиљним проблемима (Inglehart, 2003), што се у Србији и десило након 2001. год. Нагомилано незадовољство деведесетих, почечи транзиције који су довели до наглог сиромашења друштва, губитка сигурности, буђења «носталгичног синдрома», изневерена очекивања од увођења демократије и сл. манифестују се у ниским нивоима задовољства животом и интерперсоналног поверења. Међутим, ове конфликтне диспозиције су у Србији биле «добитна комбинација» јер је незадовољство било снажна мотивациона сила која је код појединаца активирала нарастајуће нивое спремности за политичко ангажовање.

Закључна дискусија

Подаци показују да популација Србије снажно (већински) прихвата демократију као облик државног уређења уз истовремено ниске нивое вредности самоизражавања који су, по теорији, суштинска основа демократског понашања. То значи да није присутна комбинација која доводи до промоције ефективне демократије и да нарасло прихватање вредности самоизражавања није било узрок

демократских промена у земљи. Стога се чини разумнијом претпоставка да је преврат био, у основи, последица незадовољства. Међутим, како се ове вредности у Србији диференцирају у две диспозиције, *Толеранцију и партиципацију* и *Задовољство собом и другима*, промене које се дешавају након демократских промена заслужују посебну пажњу.

Познато је да је склоност ка подршци демократских вредности снажнија на нивоу принципа него на нивоу конкретне примене тих принципа. Ова инконзистенција се често сматра примером тзв. минималистичког модела у идеолошком резонувању – појединцима недостаје политичко знање; они не користе и не разумеју апстрактне политичке идеје; њихове политичке преференције су нестабилне и међусобно неповезане (Tetlock 1986; Sniderman&Tetlock, 1986). То делом важи за популацију Србије која је тек почела да упознаје демократију (како њене предности тако и слабости) и да развија прави осећај за њу и која не жели толико да живи у демократији колико жели да живи у демократији високог квалитета (пре свега, економски напредној). Одатле и високо вредновање демократије на тврдњама у којима се демократија директно помиње јер се она пре свега повезује са бољим стандардом, делом и као последица нереалних очекивања до којих живот под ауторитарним системом доводи (Inglehart, 2003).

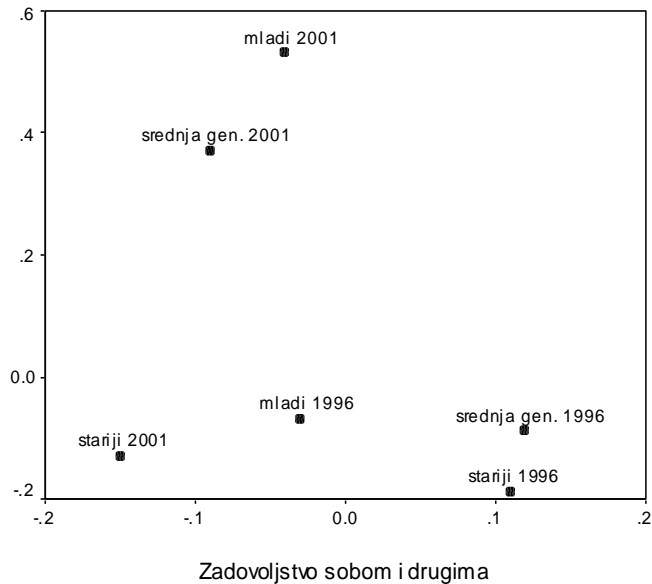
Када се појединац пита о прихватању и одобравању одређених облика демократског понашања (у којима се демократија експлицитно не помиње), а који су последица посредне политичке социјализације (Dawson&Prewitt, 1969), то не буди нужно асоцијације са демократијом и знатно је мањи притисак ка давању социјално пожељног одговора. Разлика у ставовском испитивању демократије и испитивању дубљих диспозиција личности одражава разлику у нивоу анализе у смислу хијерархијски организованих структура (Rokeach, 1976; Eysenck; 1978; Knutson; 1973) при чему је ово последње централније у структури и утиче на већи број површинских ставова и облика понашања. Из тих разлога су промене на тим структурама важније.

По питању могућности ресоцијализације генерација које су одрасле под ауторитарним системима за демократске вредности и понашања, теоријска разматрања политичке социјализације воде песимистичким предвиђањима у мањем или већем степену (Dennis, 1973; Dawson&Prewitt, 1969; Greenberg, 1970; Васовић, 1998). Два водећа модела, генерацијска и хипотеза животног циклуса, дозвољавају могућност само постепене промене, тј. промене на дуги рок. Генерацијска хипотеза, која је са становишта овог рада релевантнија, пресудну улога у развоју политички релевантних осећања, знања, ставова, вредности и понашања даје раним узрастима политичке социјализације и то у складу са два принципа - принципом *примарности* (оно што је прво научено најбоље је научено) и принципом *структурирања* (оно што је прво научено структурира каснија сазнања). Вредности сваке генерације одсликавају друштвено-економске услове који су постојали у формативним годинама те кохорте што значи да се промена политичке културе одвија сменом генерација. Уколико и дође до промена *«оне се најпре испољавају међу млађим генерацијама код којих није неопходно сломити отпоре раног а неконзистентног учења»* (Васовић, 1998:88). У складу са тим, за очекивати је да су се интензивније промене десиле у млађим кохортама које су подложније

процесима ресоцијализације, за шта уосталом постоји и емпиријска потврда (Siemenska, 2003).

Генерацijske кохорте се средином деведесетих, условно, разликују искључиво по нивоу општег задовољства сопственим животом, собом и другима уз једнаке нивое толеранције и партиципације, односно, изражену нетолеранцију и пасивност (в. графикон бр.3).

Графикон бр.3: Промена у двофакторској структури вредности самоизражавања у генерацијским кохортама у Србији

Напомена: млади: 15-29 г.; средња генерација: 30-49 г.; старији: 50 г. и више.

Млади су уз то далеко незадовољнији и неповерљивији од средње и старије генерације. Ово је посебно значајно јер је познато да на процену субјективног благостања у већој мери утичу променљиве карактеристике појединца (нпр. приход) него стабилне (узраст), тј. постоје мале међугрупне варијације (Inglehart, 1990). Кохорта, као релативно стабилна категорија, не би требало да има велики утицај на задовољство па интерузрасне разлике у већој мери одражавају пролазне и ситуационе специфичне промене.

Ситуација се значајно мења 2001. г. Млади и припадници средње генерације су далеко толерантнији и ангажованији. Истовремено, млади су 2001. г. на истом нивоу (не)задовољства као и њихови вршњаци 1996. г., док је средња генерација из 2001. г. далеко незадовољнија у поређењу са одговарајућом кохортом из 1996. г. Старији су, једнако нетолерантни и пасивни, постали уз то и далеко незадовољнији животом и далеко неповерљивији према другима и чини се да су «најотпорнији» на промене.

Уопштено посматрано, млади се мењају на димензији толеранције и партиципације, стари на димензији задовољства собом и другима, док средња генерација рефлектује промене на обе димензије. Најтолерантнија кохорта су свакако млади у 2001. г.; најнетолерантнији су стари у 1996. г. Слично, 2001. г. најзадовољнија групација су млади (пре свега због наглог пада задовољства остале

две кохорте), док је 1996. г. то био случај са категоријом средње генерације. Демократске промене су очигледно различито утицале на две сржне диспозиције појединца и то различито у различитим кохортама.

У прилог генерацијске хипотезе говоре карактеристике средње генерације из 1996. г. и нарочито старијих из оба периода. Будући да су социјализовани у другачијим системима од демократског слабо прихватање демократских вредности је очекивано јер теорија не предвиђа могућност ресоцијализације појединца. Међутим, на делу су још неки фактори.

Испитаници из истих кохорти у два различита периода рођени су у размаку од пет година (нпр. најмлађи испитаници из 1996. г. рођени су 1981. г.; они из 2001. г. рођени су 1986. г.). Схватања која наглашавају формативну улогу раног искуства за развој политичког селфа, уз мање или веће разлике, акценат стављају на узраст до краја основног школовања. Будући да је разлика између ове две групе само 5 година, то практично значи да су ове две групе испитаника прошле кроз мање-више идентична искуства која би требало да резултирају у сличним нивоима одређених вредносних диспозиција (слично важи и за кохорте као целине). Међутим, као што графикон бр. 3 показује, разлике између две најмлађе кохорте су више него изразите у корист испитаника из 2001. г. То додатно не иде у прилог тези о пресудној улози формативних искустава јер су најмлађи испитаници највећи део свог живота и јако рано у свом животу осетили дубоку кризу деведесетих која се поклапа са њиховим формативним годинама основношколског узраста. Како су деведесете време ратова, санкција, сиромаштва, изразитог национализма, ксенофобије, ауторитарности и сл., последње што би се могло очекивати јесте висок ниво толеранције код тих испитаника, а то је управо оно што се показује (за разлику од животног незадовољства које је разумљиво).

Ефекти периода тј. нагла флукуација у социо-економској средини могла би бити објашњење ученог феномена, али се поставља питање трајности учених карактеристика различитих кохорти. Нажалост, одговор на то питање захтева додатна истраживања која би обухватила дужи временски период, нарочито од 2001. године наовамо. Млади, толерантни и спремни на неконвенционалне облике политичке акције у заштити својих права, уз даљи економски развој земље који би довео до виших нивоа задовољства сопственим животом (наравно, не само у овој кохорти), могу бити темељ прихватања и развоја демократије у годинама које следе.

Коришћена и навођена литература:

- Al-Braizat, F. (2003): Muslims and Democracy: An Empirical Critique of Fukuyama's Culturalist Approach, in R. Inglehart (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 46-76.
- Almand, G. & S. Verba (1963): *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton.
- Arts, W. & L. Halman, eds. (2004): *European Values at the Turn of the Millennium*, Brill, Leiden-Boston.
- Clarke, H., A. Kornberg, C. McIntyre and M. Kaase (1999): The Effect of Economic Priorities on the Measurement of Value Change: New Experimental Evidence, *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 637-647.

- Dalton, R. (2005): *The Social Transformation of Trust in Government*, sajt www.worldvaluessurvey.org
- Davis, D. W. & C. Davenport (1999): Assessing the Validity of the Postmaterialism Index, *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 649-664.
- Dawson, R. E. & K. Prewitt (1969): *Political Socialization*, Little Brown and Company, Boston.
- Dennis, J. (1973): *Socialization to Politics: A Reader*, John Wiley and Sons, New York.
- Eysenck, H. J. & G. D. Wilson (1978): *The Psychological Basis of Ideology*, MTP Press Limited, Lancaster.
- Fukuyama, F. (2001): The West Has Won: Radical Islam Can't Beat Democracy and Capitalism, *The Guardian*, October 11.
- Фукујама, Ф. (2002): *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица.
- Голубовић, З., Б. Кузмановић и М. Васовић (1995): *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Филип Вишњић, Београд.
- Graaf, N. D. & G. Evans (1996): Why are the Young more Postmaterialist? A Cross-National Analysis of Individual and Contextual Influences on Postmaterial Values, *Comparative Political Studies*, Vol. 28, No. 4, pp. 608-635.
- Greenberg, E. S. (1970): *Political Socialization*, Atherton Press, New York.
- Haller, M. (2002): Theory and Method in the Comparative Study of Values – Critique and Alternative to Inglehart, *European Sociological Review*, Vol. 18, No. 2, pp. 139-158.
- Inglehart, R. (1971): The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies, *American Political Science Review*, Vol. 65, pp. 991-1017.
- Inglehart, R. (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economical, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. & W. Baker (2000): *Modernization, Culture Change, and the Persistence of Traditional Values*, *American Sociological Review*, Vol.65., pp. 19-51.
- Inglehart, R. & G. Catteberg (2003): Trends in Political Action: The Development and The Post-Honeymoon Decline, in R. Inglehart (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 77-93.
- Inglehart, R. (ed.) (2003): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale.
- Inglehart, R. (2005a): *Liberalism, Postmaterialism, and the Growth of Freedom: The Human Development Perspective*, sajt www.worldvaluessurvey.org
- Inglehart, R. (2005b): Democratization as the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, *Japanese Journal of Political Science* 6 (3), 1-31.
- Knutson, N. J. (ed.) (1973): *Handbook of Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, London.
- Кузмановић, Б. (1994): Ауторитарност, у М. Лазић (ур.): *Разарање друштва*, Филип Вишњић, Београд, стр.151-173.
- Кузмановић, Б. (1997): Степен и чиниоци ауторитарности, у С. Михаиловић (ред.): *Између оспоравања и подршке – Јавно мњење о легитимитету треће Југославије*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 229-245.

- Кузмановић, Б. (1998): Ретрадиционализација политичке културе, у М. Васовић (ред.): *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 257-284.
- Кузмановић, Б. (2003): Ауторитарна свест као ометајући чинилац у развоју демократских институција, у Д. Пантић (ред.): *Промене вредности и транзиција у Србији: поглед у будућност*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 123-130.
- Лазивић, М. (1994): *Разарање друштва: Југословенско друштво у кризи 90-тих*, Филип Вишњић, Београд.
- Липсет, С. М. (1969): *Политички човек*, Рад, Београд.
- Михаиловић, С. (1998): Политичка култура и јавно мњење, у М. Васовић (ред.): *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 115-130.
- Михаиловић, С. (ред.) (1996): *Између оспоравања и подршке – јавно мњење о легитимитету треће Југославије*, Институт друштвених наука, Београд.
- Михаиловић, С. (1997): Однос према демократији, у С. Михаиловић(ред.): *Између оспоравања и подршке – Јавно мњење о легитимитету треће Југославије*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 149-167.
- Пантић, Д. (1989): *Политичка култура младих у Србији*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд (шапирографисано).
- Пантић, Д. (1998): Политичка култура и вредности, у М. Васовић (ред.): *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 38-79.
- Пантић, Д. (2005): *Да ли су вредности бивших комунистичких земаља сличне?*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад.
- Pantić, D. i Pavlović, Z. (2006). Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji. U Z. Lutovac (ur.), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije* (41-112). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2006). Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma. *Sociološki pregled*, XXXX, 247-262.
- Siemianska, R. (2003): Intergenerational Differences in Political Values and Attitudes in Stable and New Democracies, in R. Inglehart (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 145-167.
- Slavujević, Z., S. Mihailović (1999): *Dva ogleđa o legitimitetu*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Sniderman, P.M., P.E. Tetlock (1986): Interrelations of Political Ideology and Public Opinion, in M. Herman (ed.): *Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco-London, 62-96.
- Tanwir, F. (2003): Religious Parties and Politics in Pakistan, in R. Inglehart (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 27-45.
- Tessler, M. (2003): Do Islamic Orientations Influence Attitudes Toward Democracy in the Arab World?, in R. Inglehart (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 6-26.
- Tetlock, P.E. (1986): A Value Pluralism Model of Ideological Reasoning, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 50, No.4, pp. 819-827.

- Васовић, М. (1998): Политичка социјализација и промене политичке културе, у М. Васовић (ред.): *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 80-114.
- Васовић, М. (2003а): Пост-транзитивни шок: грађани Србије између друштвених визија и личних аспирација, у Д. Пантић (ред.): *Промене вредности и транзиција у Србији: поглед у будућност*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 77-83.
- Васовић, М. (2003б): Транзиција, демократизација и «субјективно благостање», *Социолошки преглед*, vol. XXXVII, no. 1-2, стр. 3-32.
- Welzel, C. (2003): Effective Democracy, Mass Culture, and the Quality of Elites: The Human Development Perspective, in R. Inglehart (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 94-126.

Pavlovic Zoran
Institute of Social Sciences

Democratic Political Culture in Serbia Before and After Democratic Changes

The aim of this article is the analysis of the acceptance of self-expression values in Serbia for which, in the previous research of the same type, it has been shown that they form the essential part of democratic political culture. Based on the data collected in the World Values Study, conducted in Serbia in 1996 and 2001, the article investigates the connection of lip service to democracy on the attitude level with the deeper syndrome which includes tolerance, participation and emphasis on freedom. It has been shown that the Serbian population largely supports democracy, but rarely accepts self-expression values, in the first as well as in the second observed period. The analysis of individual differences has demonstrated that, regarding Serbian population, one cannot talk about a single dimension of self-expression values, but two independent dimensions, showing different dynamics and the direction of change between the two observed periods, as well as between the respondents' generation cohorts. The conclusion discusses the relevance of generation hypothesis as the model for the explanation of the detected changes.

Key words: political culture, self-expression values, World Values Study, Serbia.